

ДИСКУСІЇ

Б. І. ЯЦЕНКО (Ужгород)

Розвиток державного устрою України-Русі наприкінці XII ст.

(Проект Романа Мстиславича
і "Слово о полку Ігоревім")

Осмилення українським народом історичного шляху, пройденого з найдавніших часів, стало нагальною потребою сьогодення. Для нас це єдиний спосіб позбутися стереотипів перманентного васалітету і зайняти своє законне місце серед європейських фундаторів світової цивілізації. Особливо важливим є період становлення власне Русі-України в XII–XIII ст., після розпаду Київської імперії. Видатним державотворцем того часу був Роман Мстиславич Галицько-волинський (том. 1205 р.), який на короткий час об'єднав майже всі українсько-руські землі, і літопис згадує про нього, як про "приснопам'ятнаго самодержьца всея Руси"¹. Запропонований ним проект державного устрою передбачав закріпити спадковість володіння в отчинних землях і ввести виборність великого київського князя з числа шістьох удільних князів². У ньому враховувалися як тенденція до стабілізації отчин, так і прагнення до консолідації України-Русі в умовах дедалі зростаючої агресивності сусідніх народів, зокрема половців, Литви, угрів, поляків, і особливо хінови.

Процес утвердження сучасної правової Української держави посилив інтерес до минулого досвіду державотворення. В цьому руслі треба розглядати і недавню статтю О. П. Толочка "Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження"³. Слушною є висловлена вченим думка, що це джерело не можна вловні оцінити "в межах політичної історії", а між тим "жодної спроби відповідного аналізу ніколи не здійснювалося" (с. 22). Безумовно, що "сам принцип "вірогідності" проекту Романа Мстиславича не може бути продуктивним методом для визначення джерелознавчої надійності тексту проекту" (с. 24). Адже відчуття вірогідності — це ще не доказ автентичності документа, як і недовіра до нього не повинна впливати на об'єктивність наукової оцінки. У будь-якому випадку необхідно дати історико-критичний аналіз документа, бо лише так можна встановити його дійсну вартість. І таке дослідження має бути комплексним.

Наукова оцінка історичного джерела дається в процесі характеристики тексту та його мовних аналогів, вивчення обставин, часу й місця написання, внесення необхідних кон'єктур і забезпечення вірного прочитання, а також визначення політичного спрямування, ступеня достовірності фактів та їх значення в історичному поступі. Справа ускладнюється, якщо дослідникові доводиться мати справу не з оригіналом, а пізнішими копіями, коли необхідно враховувати мовні нашарування кількох епох і можливі деформації змісту, спричинені зміщенням понять. Ігнорування цього може призвести до випадання історичного джерела із соціально-політичного і культурного контекстів його епохи або до помилкового датування чи навіть висновку про підробку. Отже, потрібні і філологічна критика тексту, і його аналіз з погляду палеографічної трасології. Лише відтак можна робити певні висновки.

Однак О. П. Толочко обрав інший підхід: "Якщо у нас лишається підозра, що перед нами фальсифікат (а саме таке відчуття у автора цієї статті), мусимо піддати текст Татищева суто джерелознавчим процедурам, цілковито абстрагуючись на цей час від його змісту" (с. 24. — Виділено нами. — Б. Я). Як бачимо, дослідник схильний дати оцінку документа ще до його вивчення, з чим не можна погодитись. Крім того, відмовившись від аналізу змісту документа, О. П. Толочко позбавив його історичної основи, поставив поза контекстом епохи, що полегшило трактування його, як джерела XVIII ст, Тобто, джерелознавче дослідження було підмінене вивченням побутування документа в XVIII ст., його використання в "Истории Российской" В. М. Татищева. На жаль, О. П. Толочко некритично сприйняв висловлене в 1891 р. "побіжне зауваження" М. С. Грушевського, який, назвавши лист князя Романа "цікавим", все ж відніс проект до XVIII, а не XIII ст.⁴ Однак М. С. Грушевський не навів жодних доказів на підтвердження своєї думки, а О. П. Толочко прагне, судячи з усього, аргументувати її.

Вирішальний вплив на дослідження О. П. Толочка мали дві апріорні тези, які лягли в основу його оцінки даного документа: недовіра до "Истории" В. М. Татищева, яку він назвав "твором сумнозвісної джерелознавчої репутації" (с. 22), та до тексту послання Романа (с. 24). Основні зусилля О. П. Толочка спрямовані на те, щоб довести неправдивість свідчень В. М. Татищева щодо походження документа, лукавність російського історика в негативній оцінці проекту, оскільки, мовляв, ідеї Романа були ідентичні поглядам самого В. М. Татищева, який і написав цей текст. О. П. Толочко намагається навіть змоделювати технологію підробки, порівнюючи текст проекту з різними літописними статтями. Нарешті, критичній оцінці була піддана й особа Романа Мстиславича, який згідно з висловлюваннями польських хроністів теж не викликав довіри. Така в основному канва публікації О. П. Толочка, і ми розглянемо її в тій же послідовності, зосередивши, однак, увагу на тексті послання.

Відповідно до мети свого дослідження О. П. Толочко піддав аналізу насамперед свідчення В. М. Татищева про проект Романа у Другій (Т₂, примітка 569) та першій (Т₁, примітка 429) редакціях "Истории", де йдеться про заміну імені П. М. Єропкина (Т₁) на О. Ф. Хрущова (Т₂)*, який нібито виписав це послання з давнього новгородського літописця. Дослідник пояснює цю заміну так: "Татищев знав, що після втрати чоловіка вдова Хрущова розпродала "врознь" його бібліотеку і, отже, міг сподіватися, що ця обставина врятує його від перевірки" (с. 33). Проте подібні міркування ні на чому не ґрунтуються і далекі від джерелознавчого аналізу. Можна лише гадати, чим керувався В. М. Татищев, змінюючи ім'я інформатора, оскільки тут не виключена будь-яка випадковість. Свідчення про походження документа важливі лише тим, що В. М. Татищев пам'ятав про своїх однодумців у політичній боротьбі 30-х років і віддав їм належну шану, як героям.

В. М. Татищев вагався щодо автентичності документа, але врешті-решт включив його до своєї "Истории", зваживши на те, що О. Ф. Хрущов не зміг би сам його скласти, будучи, до того ж, прихильником монархії і засуджуючи інші форми правління. Російський історик був прихильником ідеї передачі отчин від батька до сина, але сумнівався, що шість князів можуть обрати київського правителя, бо "по три розділившись, до кінця прийти не зможуть" (III, 257). Він не зрозумів, що згідно з проектом великим князем міг бути один з шести, а тому виборців ставало п'ятеро. Отже, В. М. Татищев не писав цього документа.

Значне місце в дослідженні О. П. Толочка займає прагнення довести тотожність ідеї проекту і поглядів самого В. М. Татищева: "Не важко

помітити саме аналогію між ідеями Романа та ідеями конфідентів Волинського: виборність монарха, обмеження його компетенції шляхетською радою, проблема наслідування престолу..., все це збігається" (с. 29. До речі, "виборність" і "наслідування" уже не з б і г а ю т ь с я. — Б. Я). І далі: це "улюблені ідеї самого Татищева", який "компоунє проект Романа з власних ідей" (с. 30). А "джерелом текстуальних запозичень" О. П. Толочко вважає описання Любецького з'їзду князів 1097 р. (с. 31).

Проте говорити про аналогію нема підстав. У своїй праці "Произвольное и согласное разсуждение и мнение собравшегося шляхетства русского о правлений государственном" В. М. Татищев, згадуючи про вибори царів Годунова, Шуйського і Романова, зазначає: "І хоч в Римській або Німецькій імперії узаконено 7-ми, а нині 9-ти курфюрстам імператора обирати, але ми такого закону не маємо і чужому слідувати не повинні"⁵. С. Л. Пештич логічно розсудив, що це було написано в 40-і рр., як спогад про 1730 р., коли до влади прийшла Анна Іоанівна⁶. Осмислюючи трагічне десятиліття її правління та згадуючи загиблих друзів, В. М. Татищев вважав виборність монарха не нормою, а нещасливим збігом обставин, і стояв за сильну самодержавну владу. Та ж думка проведена і в "Истории", над якою він тоді працював: "Ця форма правління (тобто, виборність князя у проекті Романа. — Б. Я.) подібна Німецькій імперії, яку ніхто за кращу визнати не може" (III, 257). Обидва висловлювання однакові за змістом і переконують в тому, що послання Романа не може бути "політичним памфлетом" В. М. Татищева або когось з його однодумців.

О. П. Толочко побіжно торкнувся і суті "доброго порядку" Романа, зауваживши, що він "надто очевидно суперечить усьому, що ми насправді знаємо про міжкнязівські взаємини XIII ст." (с. 24). Дійсно, чвари князів спричинили чимало зла в Україні-Русі, але якраз через те, що проблема старшинства (старійшинства) була надзвичайно заплутаною. Це добре розуміє і О. П. Толочко, коли пише 1992 р.: "Київське князювання наприкінці XII ст. уже не обов'язково пов'язується з генеалогічною першістю, і старійшинство в цих умовах дедалі менше виконує роль формоутворюючого принципу васальних відносин..."⁷. Здається, це найкраща аргументація на користь пропозицій Романа Мстиславича, і прикро, що в цьому конкретному випадку О. П. Толочко не використав її. Правда, наведені дослідником факти не зовсім до місця. Ярослав Ізяславич 1174 р. шукав старійшинства у чернігівських Олеговичів (Святослава та Ярослава Всеволодичів) і Ростиславичів, бо всі вони були онуками Мстислава Великого, і Ярослав був найстарший серед них. З тієї ж причини і Рюрик 1181 р. віддав старійшинство Святославу, утворивши з ним дуумвірат. Лише після смерті Святослава (1194 р.) Рюрик намагався утвердити своє старійшинство в Руській землі, але на перешкоді стало родове старійшинство Всеволода Суздальського.

Роман Мстиславич бачив вихід у тому, щоб посадити на київський престол Ярослава Чернігівського, главу старшої князівської лінії, і в такий спосіб розв'язати протиріччя. Мабуть, у ті ж роки він запропонував надійніше старшинство — виборне. Це ж відзначав свого часу й О. П. Толочко: "У правосвідомості народжується і міцніє інша ідея — право на старійшинство на основі володіння Києвом"⁸. Отож, пропозиції Романа Мстиславича були підготовлені самим суспільно-політичним розвитком України-Русі в XII ст. Проте до 1198 р. кияни знову віддали перевагу дуумвірату. Вся ця динаміка політичних відносин знайшла відображення в літописах Іпатського циклу⁹.

У пошуках доказів підробки проекту О. П. Толочко посилається на С. Н. Валка, на думку якого, В. М. Татищев завершив роботу над примітками лише до 1746 р., і переносить цей факт на сам текст "Истории".

Однак С. Н. Валк з цього приводу висловився інакше: "Один і той же текст піддається в Татищева дедалі ретельнішому роз'ясненню у все нових примітках..."¹⁰. Отже, нема підстав вважати, що стаття 1203 р. була доповнена В. М. Татищевим. Та й примітка про послання Романа могла бути уже в первісному Академічному списку "Истории" серед приміток 379—381, які у Воронцовському списку замінені на примітки 427—433, в тому числі і прим. 429 (IV, 491). Проте, якби О. П. Толочко навіть зумів довести, що проект Романа з'явився в T_1 лише 1746 р., це аж ніяк не було б доказом підробки: В. М. Татищев міг вилучати з тексту і вставляти у нього різні матеріали протягом усієї роботи над T_r .

Непереконливо виглядає і зіставлення тексту T_1 з описом Любецького з'їзду князів 1097 р. у "Повісті времінних літ". Літописці користувалися ustalеними літературними штампами для зображення походів, батальних сцен, одружень, а також з'їздів чи двосторонніх зустрічей князів. Ці ж літературні норми спостерігаються і в T_r . Отже, будь-які тотожні вислови та словосформи у T_1 і в літописах не можуть бути доказом підробки.

Таким чином, О. П. Толочку не вдалося довести авторство В. М. Татищева щодо послання Романа, а "спроба джерелознавчого дослідження" так і не була реалізована. Нарешті, сама назва статті — "Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р. ..." — лише дезорієнтує читача. Адже в автора статті йдеться про памфлет В. М. Татищева, тобто, про історичне джерело XVIII ст., а не 1203 р. (Мабуть, це треба було б відобразити у назві).

Тому вважаємо за необхідне повернутися до цієї проблеми і запропонувати свій історико-критичний аналіз послання Романа, як воно викладене в T_1 і T_2 під 1203 р., зокрема, детальніше розглянути літературу з проблеми, дати текстологічний, орфографічний та палеографічний аналіз послання в T_1 та його переказу в T_2 і, ґрунтуючись на ньому, розв'язати питання про походження тексту-основи та його місце в літописі, а також дати характеристику Романа Мстиславича в літописі і "Слові о полку Ігоревім", проаналізувати запропонований ним проект державного устрою Русі наприкінці XII ст.

Послання Романа Мстиславича привернуло увагу дослідників ще в XIX ст. С. М. Соловійов вважав його автентичність вірогідною. Розповівши про смерть князя Романа, історик пише: "Так загинув знаменитий внук Ізяслава Мстиславича; заповзятливістю, відвагою будучи схожим на батька і діда, одержавши через придбання Галича і великі матеріальні засоби, перебуваючи безперервно в зносинах з прикордонними іноземними державами, де в цей час родові відносини князівські змінилися державними, Роман, необхідно підкоряючись впливові того порядку речей, який панував у найближчих західних країнах, міг, очевидно, стати провідником цих нових понять для Південної Русі, сприяти в ній зміні родових князівських відносин державними..."¹¹.

О. П. Толочко досить своєрідно передав думку С. М. Соловійова, дещо змінивши його висловлювання. Так, відкинувши початок речення, де прямо сказано про Романа і захоплення ним Галича, О. П. Толочко почав із слова "перебуваючи", але адресує його вже не Романові: "Русь необхідно підкорялась впливу..." Трохи вище замість слова "змінилися" (докон. вид) написав "змінюлися" (недок. вид). Неточний переклад і в такому фрагменті: "на Південній Русі, сприяти на ній"; слід: "для Південної Русі, сприяти в ній". Дещо змінена цитата (можливо, через недогляд) дає підстави О. П. Толочку закинути С. М. Соловійову особливу схильність до "улюбленої Ідеї пізнього щезнення родових взаємин у князівському середовищі" і тим пояснити його довіру до свідчення В. М. Татищева (с. 23).

Трохи детальніше сплинився на проекті Романа В. Й. Ключевський. Виклавши його суть, історик зазначає, що "думка про майорат була,

очевидно, навіяна Роману феодальною Європою. Але поняття про князівство як про особисту власність князя уже тоді зароджувалося в південноруських князівських умах тільки у значенні революційного домагання і великого нещастя для Руської землі. У "Слові о полку Ігоревім" є чудове місце: "Боротьба князів з поганами ослабла, бо сказав брат до брата: це моє, а те — моє ж..."¹² Дуже важливо, що В. Й. Ключевський знайшов підтвердження своїй думці про зародження майорату в "Слові о полку Ігоревім". Проте, закривши очі на цей факт, О. П. Толочко все ж твердить про "неможливість подібного роду ідей у контексті політичної культури домонгольського часу" (с. 24).

Б, О. Рибаків вважає, що ворожі щодо Романа літописи не завжди фіксували його героїчні й державотворчі діяння. Однак їх відлуння могли зберегтися в передачі В. М. Татищева або у творах фольклору про Романа Хороброго¹³. І ще: "Важко сказати, наскільки вірогідні ці відомості, але в умовах 1203 р. такий порядок, якби він міг бути впроваджений у життя, являв би собою позитивне явище. Однак варто згадати благі наміри напередодні Любецького з'їзду 1097 р., його гарні рішення і трагічні події, що сталися після нього"¹⁴.

З повною довірою поставився до послання Романа П. П. Толочко, вбачаючи в його основі, "безсумнівно, давньоруське джерело"¹⁵. Конкретніше висловився М. Ф. Котляр, гадаючи, що цим джерелом могла бути "початкова частина Галицько-Волинського літопису за перші п'ять років XIII ст., що не дійшла до нашого часу"¹⁶.

Проте чи міг бути такий літопис у розпорядженні В. М. Татищева? На нашу думку, проект князя Романа не міг потрапити до новгородського літопису, бо північні літописи дуже скупо висвітлюють події в Україні-Русі, а з 80-х рр. забувають про неї майже зовсім. Отже, треба шукати інше джерело.

Проведене нами дослідження літописів, якими користувався В. М. Татищев у T_1 і T_2 (до кінця XII ст.), дало можливість виділити два літописи українського походження — Голицинський (T_1) та Розколицинський (T_2)¹⁷. Проте вони закінчувалися, відповідно, 1198 та 1197 рр. їхнім продовженням міг бути Кабінетний літопис, який за оригінальною назвою ("Времянник руских дей...") споріднений з першими двома. За свідченням В. М. Татищева (IV, 47), він, як і Голицинський, походив з Волині і був доведений до 1239 р. Характерно, що й перша редакція "Истории" "давньою мовою" теж продовжена до кінця 30-х рр. XIII ст. Отже, події першої третини того століття могли бути висвітлені за Кабінетним літописом¹⁸. Справді, текст послання лексично однорідний з попереднім і наступним текстами T_1 , тобто нема ніяких ознак того, що це вставка з іншого джерела. Однак О. П. Толочко називає цей текст "стилізацією під літопис, і місцями невдалою" (с. 26). Можливо, дослідник мав намір провести повний текстологічний аналіз на підтвердження підробки, але обмежився лише деякими зауваженнями в примітці в цілому про текст T_1 (с. 35). Він помітив, що в T_2 невірно перекладені "яко гаде", "підходити", "семо", "ваю"; що слова "лист", "думчий" — пізнішого походження; що слово "кнюковата" (від "кнюка" — лжа, неправда) взагалі не знайдено в давньоруському словнику (точніше: "кнюка" — хитрість. — 5. Я), як не зафіксовано і сполучники "ач" та "иж", лише "аче", "иже".

На нашу думку, саме той факт, що деякі лексеми залишилися незрозумілими для В. М. Татищева, свідчить про автентичність тексту. І оскільки літописна основа, використана в T_1 , була в пізнішій копії, то деякі лексеми виходять за межі лінгвістичного контексту XIII ст. Нарешті, текст був півуставний або скорописний — "аче" та "иже" писалися з надрядковими "ч" та "ж", і В. М. Татищев прочитав їх — "ач", "иж".

До цього додамо і лексичні, орфографічні та палеографічні спостереження безпосередньо за текстами послання Романа в T_1 і T_2 . О. П. Толочко подав їх у різних місцях своєї статті, що ускладнює їх

порівняння і виділення ключових моментів у змісті послання, порівняння художньо-образних засобів і понять XIII ст. з Тхнім засвоєнням і розумінням у XVIII ст.** Отже, порівняємо обидва тексти.

Т₁ (№.328—329)

Сядя же Роман во Киеве, нача гадати со князи и дружиною о устрое Руские земли. И уложивше, посла ко Всеволоду в Володимерь и всем местным князем обестити, иж Рюрика крестнаго дея преступления свергн со Киева, реки има тако: "Се, братие, весте, оже Киев есть старейший стол в Рустей земли и достоит на нем княжити старейшему и смысленнейшему во всей братии, абы мог управити добре и землю Рускую всюду обороняти и со держати поряд во братии, да не приобидит един другога и не наскает на чужу волость. А се ныне видим, иж се не тако деет, наскаету молодший и неумнии, не могуше не толе землю уржати и во братии ряд полагаати, они сами себе обороняти. Ото ж востает рать межи братии, ведут поганых и губят землю Рускую и пачее котору во братии воздвижут. Сего дея Рюрик явился неправ, и свергох его, абы покой устроити в земли Руской, доколе вси братия, Погадав о устрое, како бы ти уложити, и пятаю вы, како пригадаете. Яз же вам так молвлю, ач хочете, да егда князя в Киеве бог поймет, сошедся во Киев местные князи, володимирский, и черниговский, и галицкий, и смоленский, и полоцкий, и рязанский, и погадав, изберут старейшаго и годнейшаго мужа себе и утвердят крестным целованием, яко в иных умных землях творится, младшия князи не треба, а послушаот сих старейших И егда князь великий в Рускую землю на киевский стол изберется, имат старейшаго си сына оставити на своей отчине, а молодшим поделить або тамо, або в Рустей земли волости от Горыня и за Днепр, елико городов ^{исполон} пятаю ко Киеву. А егда кто от братии воздвижет котору и насчит на чужу волость, он да посудит с местными князи и омирит. А егда на кого приидут ратний половцы, или угре, или ляхи, или ин народ, и сам той князь оборонитися не может, ино князь великий, снесиися со братиею, местными князи, и послот помощь от всея Руския земли, елико тебе. А иж бы местные князи не малились, не годно волости сыном делити, но отдавати стол по себе единому старейшему со всею волостию. Меньшим же ач дати на, прокорм по городу, або по селу. И сии имут ходити под рукою старейшаго си брата. Нет ли кому сына, ото ж дати брату родному. Нет ли брата роднаго, ино дати старейшему его рода, абы руская сила не малилась. Весте бо добре, егда многи князи в Рустей земли были и старейшаго послушали, тогда вси окрестнии бояхуся и чтяху и не смеяху ратовати, яко ныне зрим. И ач вам любо, снититися ко Киеву и, погадав, положим ряд". Князи же, видевше се, ови ач не хотяху, но не смеяху Роману сердца вредити, прирекоша ехати ко Киеву и не ехаша. А Всеволод, бояся сам старейшинство иному дати, ни сам хотя в просто Руси жити, отрече Романови, глаголя: "Се, брате и сыну, испокон тако не бысть. И яз не могу преступати, но хосчу тако быти, яко бысть при отцех и дедах наших". Роман же, слышав се, оскорбися вельми, иде к Галичу.

Т₂ (111.169—170)

Роман в Киеве "советовал с князи и бояры о распорядках в Руской земли, чтоб пресечь междуособна. И согласяся, послал ко Всеволоду, великому князю, в Суздаль и ко всем местным князем объявить, что он Рюрика для его клятвоступления свергнул с престола. И представлял им следующее: "Вы, братия, известны о том, что Киев есть старейший престол во всей Руской земли и надлежит на оном быть старейшему и мудрейшему во всех князях русских, чтоб мог благоразумно управлять и землю Рускую отведуо оборонять, а в братии князях русских, доброй порядок содержать, дабы един другога не мог обидеть и на чужие области наезжать и разорять. Ныне же видим все тому противное. Похисчают престол молодшии и несмысленные, которые не могут не токмо других распорядить и братию во враждах разводить, но сами себя оборонить не в состоянии; часто востает война в братии, приводят поганых половцов и разоряют землю Рускую, чим наипаче и в других вражду всевают. Того ради и Рюрик явился винен, и я мишил его престола, дабы, покой и тишину Руской земле приобрести, доколе все князи руские, разеудя о порядке руского правления, согласно положить и утвердят. О чем прошу от каждого совета, кто как наилучше вздумает. Мое же мнение ежели принять хотите, когда в Киеве великий князь умрет, то немедленно местные князи, суздальский, черниговский, галицкий, смоленский, полоцкий и рязанский, согласяся, изберут старейшаго и достойнейшаго себе великим, князем и утвердят крестным целованием, как то в других добropорядочных государствах чинится. Младших же князей к тому избранью не потребно, но они должны слушать, что оные определяют. Когда тако князь великий на киевский престол избран будет, должен старшего сына своего оставить на уделе своем, а молодых наделить от онога ж или в Руской земли от Горыня и за Днепр, сколько городов издревле к Киеву принадлежало. Ежели кто из князей начнет войну и нападение учинит на область другога, то великий князь да судит с местными князи и смирит. Ежели на кого придут войною половцы, венгры, поляки или другой народ и сам тот князь оборонитися не может, тогда князю великому согласяся с местными князи, послать помощь от всего государства, сколько потребно. А чтобы местные князи не оскудевали в силах, не надлежит им областей своих детям делить, но отдавать престол по себе одному сыну старшему со всем владением. Меньшим же хотя давать для кормления по городу или волости, но оным быть под властью старшего их брата. А буде у кого сына не останется, тогда отдать брату старейшему по нем или кто есть старейший по линии в роде его, чтоб Руская земля в силе не умалялась. Вы бо ведаете довольно, когда немного князей в Руси было и старейшаго единого слушали, тогда все окрестный их боялись и почитали, не смея нападать на пределы Руские, как то ныне видим. И если вам нравно съехаться на совет к Киеву или где пристойно, чтоб о сем внятнее рассудить и устав твердый учинить, то прошу о том согласиться и всем обвестить". Князи, видя сие Романове представление, некоторые хотя не хотели таково устава принять, но, бояся Романа прогневать, обещались к Киеву съехаться, но не поехали, извиняясь разными невозможностями. А Всеволод, великий князь, бояся старейшинство иному дати, ни сам хотя в Киеве быть, отказал Роману, сказав, что "того издревле не было и я не хочу преступать обычая древняго, но быть так, как было при отцах и дедах наших".

Оскільки послання Романа дійшло до нашого часу лише в оному примірнику — в T_1 , то вивчення його може бути лише інтратекстуальним, з опорою на переказ у T_2 , в якому ми виділили інтерпретації В. М. Татищева.

Незвичні написання в T_1 "седя", "преобидит" (треба: сидя, приобидит) та ін. пояснюються тим, що в оригіналі була і, яка в документах київського походження передавала "I", "И", та "E". Такі заміни спостерігаються особливо часто в Успенському збірнику XII—XIII ст.¹⁹, а також в актових книгах кременецьких судів XVI ст.²⁰. Отже, в літописі було "сідя", "пріобидить", а в російській мові "Е" було замінено на "E". Важлива особливість збереглася у слові "Руские земли", де закінчення — *ие* читається як (ИИ). Саме з XVI ст. кінцева літера "E" часто передавала T_1 ²¹.

У тексті T_1 знаходимо форми теперішнього і майбутнього часів, минулого часу — аорист, імперфект, перфект (без допоміжного дієслова), інші дієслівні форми. До найдавнішої лексики можна віднести "обестити" (объ + вестити), "деля" (треба: діля), "Рустей", "котора", "весте" (треба: вісте), "омирити", "снититися", "просто Руси", "си сына", "си брата", "ови" та ін. Пізнішими українськими словами, що могли з'явитися у волинській копії XVI ст., є: "або", "треба (требе)", "себе" (рос. "себя"), "той", "аби", "добре", "діяти", "п'ятати", "гадати", "молодший" та ін. В. М. Татищев лише здогадувався про їхнє значення і не міг би використати в підробленому тексті. Отож, у T_1 можуть бути щонайменше два лексичні нашарування: 1) XIII ст., коли документ потрапив до літопису, 2) XVI ст., коли він був переписаний у Волинській землі. Тут підтверджується припущення М. Ф. Котляра.

Можливості для палеографічного аналізу невеликі. І все ж у фразі "как бы ти уложит" (про устрій) слово "ти" (треба: той) було написано з "омегою", що прочитана як "И", та з ярчиком, або кендемою, на позначення закінчення "И". Ярчик утрачено й у слові "не многи князи" (пор: вси, ратний, окрестнии). Цікава помилка у словосполученні "они сами себе..." (треба: но и сами себе). Прочитання "но и..." підтверджується варіантом в T_2 — "но сами себя..." (III, 169). Тут можливий в оригіналі суцільний, не поділений на слова півустав, де "Н" була виносною. Якраз у цьому типі письма можливі й ті міни, які зафіксовані нами в тексті: "пригодаете" (але: погадав), "требе" замість "треба", "снититися" замість "снититися". Змішання літер "А", "О", "E", а також "E" з "И" також вказує, на наш погляд, на півустав XVI ст.²².

Це ж джерело було використане В. М. Татищевим і в T_2 , у переказі сучасною йому російською мовою. Він намагався прояснити давньоруський текст, а тому з'явилися зайві слова, які, однак, не змінюють суті послання: "чтоб пресечь междуособиа", "и разорять", "и тишину", "и утвердят", "немедленно", "к тому избранию", "что они определяют", "в линии", "на совет", "на предель руские", "или где пристойно, чтоб о сем внятнее разсудить и устав твердый учинить", "то прошу о том согласиться и всем ответить", "хотя не хотели такого устава принять", "извиняясь разными не воз можи остями" та ін. Разом з тим деякі словосполучення не були переказані в T_2 : "сошедся во Киев", "в Руской земли в о л о с т и", "Нет ли брата родного", "в Рускую землю на киевский стол".

Друга група редакційних змін в T_2 осучаснює давні поняття, при цьому дещо переосмислюючи їх. У переказі В. М. Татищева текстоснова втрачає свій неповторний колорит і стиль, особливо коли переказач вдається до описовості, лише вгадуючи зміст. А це означає, що він мав справу з автентичним текстом. Ось деякі переосмислення: "о распорядках в Руской земли", "о порядке руского правления"¹ (T_1 : "о

уртрое Руские земли", "о устрое"), "свергнул с престола", "лишил его престола" (T_1 : "свергл со Киева", "свергох его"), "во всех князьях руских", "все князи руские" (T_1 : "во всей братии", "всии братия"), "Похисчают престол молодой" (T_1 : "насакают молодой"), "о чем прошу от каждого совета" (T_1 : "и пытаю вы"), "умрет" (ту "бог поймет"), "других распорядит" (T_1 : "землю урядити"), "во враждах разводит" (T_1 : "ряд полагати"), "согласяся" - (Ту "погадав", "снесшися"), "внятнее разсудит" (T_1 : "погадав"), "быть под властью" (T_1 : "ходити под рукою"), "устав твердый учинит" (T_1 : "положим ряд"). Як бачимо, В. М. Татищеву чужі літописні штампи, і він уникає їх.

Третя група поправок також свідчить, що В. М. Татищев о с м и с - л ю в а в літописний матеріал. Так, він заміняє "от всея Руския земли", "в просто Руси" (T_1) на "от всего государства", "в Киеве" (T_2). Тут "государство" асоціювалося з імперією XVIII ст. А заміна "просто Руси" (тобто, в л а с н е Руси) згадкою про Київ відповідає імперським претензійним вимогам, за якими Руссю (Росією) згідно з указом Петра I 1713 р. стала називатися колишня Московія. Тому В. М. Татищев не наважився залишити в тексті T_2 безпосередню вказівку на те, що справді Руссю є Україна. З цих же міркувань він уникнув згадки про Руську землю в одній з ключових фраз: "егда князь великий в Р у с к у ю землю на киевский стол изберется" (T_1) — "Когда тако князь великий на киевский престол избран будет" (T_2). Очевидно, ця фраза в літописному тексті суперечила поглядам В. М. Татищева. Він також ототожнює "волость" (в T_1 вона рівнозначна князівству) із "селом", що відповідає поняттю XVIII ст.

Деякі інші правки в T_2 також смислові. Так, вставляючи прийменник "ко Всеволоду... и ко всем местным князем", В. М. Татищев наголосив на провідній ролі суздальського князя Всеволода. У фразі "Киев есть старейший престол во всей Руской земли" вставлений займенник "всей" відіграє таку ж роль — включає до складу Русі і Суздальську землю, що суперечить реаліям XII ст. В. М. Татищев зовсім переосмислив фразу "насакают молодой" (T_1) де йшлося про чвари між удільними князями, і зорієнтував її на Київ, відзначаючи трагізм ситуації — "Похисчают престол молодой и..."

Цікаво, що В. М. Татищев виправляє в кількох місцях "Владимир" на "Суздаль" і, як вірно помітив О. П. Толочко, навіть вставляє останній, коли місто взагалі не зазначено, бо, мовляв, у російського історика з певного часу "з'явилася стійка впевненість, що Всеволод Юрійович сидів у Суздалі" (с. 27). Однак справа не лише в цьому. Суздаль був і резиденцією князя, і назвою нової держави на північно-східних рубежах колишньої Київської імперії. Всі князі з того краю в українських літописах називаються с у з д а л ь с ь к и м и . До того ж, В. М. Татищев прагнув, очевидно, усунути можливе непорозуміння через збіг назв двох столиць — Володимира-Волинського і Володимира-Суздальського. І припустився серйозної помилки — замінив у переліку князя владимирського на князя суздальського. На перший погляд, різниця невелика — адже в T_1 Роман адресує своє послання, насамперед до Володимира (в T_2 — до Суздаля). Це справді могло бути, бо Всеволод Суздальський був визнаний старійшим серед нащадків Мономаха. Не виключено також, що літописна основа T_1 ще на початку XIII ст. була піддана серйозному редагуванню на користь Всеволода та його синів. Як справедливо зазначив М. С. Грушевський, "в тих переборщеннях значіння суздальського князя і раболіпності інших князів перед ним проявляється все той же "суздальський стиль" північного літописання"²³. На наш погляд, текст T_1 має інше політичне спрямування. Варте уваги, що Роман звернувся "ко Всеволоду и Володимерь и всем м е с т н ы м

князем". Отож, цілком очевидно, що Всеволод не належав до місцевих князів. І далі: "сошедся во Киев местные князи, володимирский, и черниговский, и галицкий, и смоленский, и полоцкий, и рязанский и погадав, изберут старейшого и годнейшого мужа себе...¹¹ (IV, 328); "он да посудит с местными князи и омирит", "снесшися со братиею местными князи и послют помощь", "иж бы местные князи не малились" (IV, 329). У Воронцовському списку T₂ теж був спочатку названий "местный князь володимирский", але В. М. Татищев виправив його на "суздальський" (III, 287). Так було закамуйовано (мабуть, неусвідомлено) один з найважливіших фактів нашої політичної історії: у переліку названий був володимир-волинський князь і фактично окреслена територія "просто Руси", як сказано про неї в T_r.

Суздаль не належав до місцевих князівств і знаходився за межами Русі. До того ж, суздальський престол, як і єпископат, був одним з наймолодших, і його не могли поставити на чільну позицію, навіть якби включили до цього переліку. Нарешті, Роман Мстиславич на правах автора проекту державного устрою Русі називає володимиро-волинського князя першим. На нашу думку, проект був розроблений і запропонований ще тоді, коли Роман князував у Володимирі-Волинському, до утвердження в Галичі (1199 р.), а пристосований літописцем до подій 1203 р.

Які ж події передували посланню Романа Мстиславича? Наприкінці XII ст. розігралися криваві міжусобиці, пов'язані з боротьбою як за київський престол у межах Русі, так і проти Києва з боку колишньої колонії — Суздаля. Запропоноване князем Романом утвердження отчин було, по суті, реалізацією рішень Любецького з'їзду 1097 р.". "отсель имъся по едино сердце. Каждо держить очьину свою... Да аще отсели кто на кого встанеть то на того будемъ вси и честный крестъ"²⁴. Сила цих рішень полягала в тому, що не лише князі київські, а й господарі отчин могли бути організаторами всеруських внутрішньо- і зовнішньополітичних акцій. Так сталося, коли Олеговичі 1135 р. захистили Мстиславичів від їхніх стрийів Володимировичів, які мали намір позбавити своїх небожів належних їм уділів²⁵, і тоді, коли коаліція руських князів на чолі із Святославом Олеговичем відстояла Вщиж від посягань Андрія Боголюбського²⁶, і тоді, коли Святослав Всеволодович і Роман Мстиславич організовували грандіозні походи на половців. Це стало можливим, бо у XII ст. остаточно склалися отчинні володіння в межах окремих родів.

Однак у питанні про наступність престолонаслідування в Києві з'їзд не визначився. А в 1113 р. — після смерті Святополка Ізяславича — родовий принцип був порушений — до престолу пробився Володимир Мономах, знехтувавши правом Давида та Олега Святославичів із старшої князівської лінії. В 1125 р. Мономах передав верховну владу своєму сину Мстиславу, вдруге порушивши традицію. В ті ж роки Всеволод Олегович скидає з чернігівського престолу свого стрія Ярослава і відправляє його до Мурома. Після смерті Мстислава (1132 р.) Мономаховичі намагалися утримати Київ за своїм родом, але 1139 р. до влади прийшов Всеволод Олегович, виправивши помилку 1113 р. Він хотів передати владу братові Ігорю, що відповідало родовій традиції, але престол захопив Ізяслав Мстиславич, обійшовши і князів Олеговичів, і своїх стрийів В'ячеслава та Юрія.

У другій половині XII ст. політична система України-Русі більш-менш стабілізувалася. Визначальну роль тут відіграло те, що певні князівські роди закріпилися у своїх отчинах. До того ж, кияни вміло балансували між двома династіями нащадків Олега Святославича та Володимира Мо-

номаха, витворивши особливу форму правління — дуумвірат. Коли старійшина одного з родів ставав київським князем, він заручався з о в н і - ш н ь о ю підтримкою іншого роду. Так було за часів Ізяслава Мстиславича, Юрія Долгорукого, Ростислава Мстиславича, Мстислава та Ярослава Ізяславичів, Романа Ростиславича та ін. При цьому великі князі надіяли отчинників містами в Руській землі. Поступово склалася система спільного володіння і колективної оборони Русі. Вперше це питання порушив у 40-і рр. Юрій Долгорукий, зажадавши від Ізяслава Мстиславича, свого небожа, "частки" в Руській землі для себе і своїх дітей²⁷. Отож, Русь мусила постійно бути у стані бойової готовності.

Б. О. Рибаків писав, що у XII ст. Києву загрожували дві небезпеки — Половецький стан і Володимиро-Суздальське князівство: "З часів Юрія Долгорукого північно-східні князі спрямовували свої воєнні сили на підкорення Києва, використовуючи для цієї мети прикордонне Переяславське князівство"²⁸. Долгорукий разом із сином Глібом у 1146—1154 рр. приводив половців на Русь дванадцять разів, часто "всю Половецьку землю, що же их межі Волгою и Днѣпромь"²⁹. Безпрецедентним був погром Києва у 1169 р. військами Андрія Боголюбського і половцями. А через вісім років, у 1177 р., Всеволод Юрійович, брат Боголюбського, зруйнував також за допомогою половців Рязань, і великий князь Гліб Ростиславич помер у суздальському полоні. Ще через вісім років, у 1185 р., подібна доля спіткала й Сіверську землю. І лише рішучість Ігоря Святославича, який виступив назустріч небезпеці, врятувала Русь від об'єднаного половецько-суздальського нашествия. В цих подіях Олеговичі виступили як єдина згуртована сила, і ворожа коаліція розпалася. Сіверщина і Переяславщина були включені до системи оборони Руської землі. З походом Ігоря завершилося формування території України-Русі³⁰. Святославові Всеволодовичу вдалося покласти край тенденції до розтягнення руських земель, але йому довелося погодитися на те, що Рюрик Ростиславич став його співправителем, тобто, дуумвірат набрав іншого змісту — в н у т р і ш н ь о г о .

Після смерті Святослава (1194 р.) Рюрик, проголосивши себе старійшим в Руській землі і намагаючись утриматися в Києві, вдався до старої системи п а ю в а н н я , що спричинилося до великої війни за перерозподіл Руської землі. Як і в 40-і рр., призвідником конфлікту став суздальський князь. Всеволод Юрійович на правах родового старійшини Мономаховичів зажадав "частки" в Руській землі і намагався закріпитися навіть на Правобережжі³¹. Такі ж "частки" мали смоленський, галицький та волинський князі. Всеволод Суздальський, маніпулюючи наділами, зумів посварити руських князів. У війні 1195—1196 рр., яка охопила всі руські землі і колишні колонії, князь Роман виступив у союзі з чернігівськими і полоцькими князями. Йому протистояли Рюрик Київський із половцями в союзі із смоленським, галицьким, суздальським, новгородським і рязанським князями. В 1196 р. Рюрик розірвав союз із Всеволодом — і війна припинилася. Однак суздальський князь одержав під свій контроль "отній стіл" — Переяслав Руський. Цей факт ніяк не можна зарахувати до успіхів київської дипломатії. А вже з 1196 р. вся Руська земля фактично опинилася в лещатах ворожих сил, а половецькі орди, союзники Суздаля, впритул підійшли до Києва.

Послання Романа Мстиславича до руських князів було написано, на наш погляд, у 1196—1197 рр., коли стала очевидною нездатність Рюрика управляти Руссю. А в 1198 р. старійшиною Олеговичів, співправителем Рюрика в Києві стає Ігор Святославич. Ось тут і виник намір скласти похвальне слово про князя, який сміливо протистояв суздальській агресії 1185 р. Ми вважаємо, що "Слово" написав 1198 р. чернігівський військовий діяч і дипломат, учасник Ігорового походу Ольстин

Олексич Прохорів онук³². Це була відповідь на послання Романа Мстиславича. На думку автора "Слова", Ігор Святославич був найкращим претендентом на київський престол. П. П. Вяземський ще в 1875 р. писав: "Співець Ігорів ... нічого не мав іншого на увазі, як рекомендувати кандидата для захисту єдності рідного племені"³³.

"Слово о полку Ігоревім" повністю співзвучне з посланням князя Романа. Становлення майорату в Україні-Русі — це, як вірно відзначив В. Й. Ключевський, один з найважливіших факторів суспільного розвитку наприкінці XII ст. Автор "Слова" не обійшов і трагічний переділ Русі, здійснений Рюриком, — "по Рсі и по Сули гради подолиша"³⁴. Ці слова, звернені до Романа Мстиславича, мали нагадувати йому про те, як несправедливо повелися з ним Рюрик і Всеволод.

Перша згадка про діяльність Романа, фактично натяк, з'являється у "Сні Святослава": "В сю ж ніч з вечора бусові ворони заграли було біля Пліснеська, на Оболоні дебрї Кисанї, і понеслись до синього моря"³⁵. Тут йдеться про поразку Романа 1188 р. в боротьбі за галицьку спадщину. Ширшу характеристику князя дано в Золотому Слові Святослава Київського, де, зокрема, сказано: "Є ж бо у вас залізні воїни-помори під шоломами латинськими. Од них двигить земля, і багато країв — Хінова, Литва, Ятвяги, Деремела і Половці — сулиці свої покидали, а голови свої поклонили під тії мечі харалужнії". Важливо відзначити, що у війську Романа згадані воїни-помори. Це могли бути у к р а н и з Балтійського Помор'я.

Автор "Слова" називає етапи бойового шляху Романа Мстиславича. І першою у переліку переможених народів стоїть х і н о е а, яка згадується тут тричі: поразка принесла велику радість хінові; Роман розбив у свій час хінову; у плачі Ярославни також фігурують "хиновськія стрілки". Хінову охоче пов'язують з міфічним народом або групою народів і навіть з невідомим "ханом", який тішився від нашествия половців на Русь. О. В. Соловйов вважав, що йшлося про "гунів", яких він ототожнював із сучасними угорцями³⁶. Насправді ж Роман зіткнувся з уграми 1188 р. і не мав успіху, а у "Слові" йдеться про його перемогу саме над хіновою. Найбільш чітке визначення цього етноніму дається в статті В. Ф. Міллера: "Хінова є старовинне руське ім'я фінів у формі збірній, як мордва, меря, весь, литва та ін. Початковий "Ф" перейшов у руській вимові на "Х" — явище добре відоме у фонетиці руських говірок"³⁷. Дослідник намагався пояснити вживання цього слова у творі, і заслуговує на увагу його припущення, що поразка хінови відноситься до того періоду життя Романа, коли він був князем у Новгороді.

Цей факт і може бути ключем до розшифрування загадкової назви. У Новгороді Роман Мстиславич прославився тим, що 1169 р. розгромив суздальські війська Андрія Боголюбського, помстившись за розорений Київ, "и купляху Суждаліць по две ногаті"³⁸. Продаж полонених суздальців переконує в тому, що їх не вважали ні одноплеменниками, ні одновітцями. Такий висновок повністю збігається з даними сучасної палеоантропології. Так, Т. Алексєєва писала: "Стосовно Волго-Окського басейну справа вирішується порівняно просто. Основу в'ятичів і поволзьких кривичів становили фіно-угорські племена. Слов'янський елемент у добу середньовіччя у фізичних рисах населення дуже невеликий. В сучасну епоху співвідношення фіно-угорського і слов'янського населення змінюється на користь слов'янського. Однак різкої зміни населення тут не було"³⁹. Отже, в XII ст. верхня Волга і басейн Оки (вотчина Андрія та Всеволода Юрійовичів) були населені переважно фінськими племенами (у "Слові" — хінова). Саме ця хінова, її феодальна знать раділа поразці сіверян, постійно підтримувала половців у їх нападах на Русь ("хиновськія стрелки").

Цікаво, що Степан Руданський задовго до В. Ф. Міллера зумів правильно витлумачити назву "Хінова"¹¹; говорячи про те, що агресія половців розбудила горе, поет писав:

Розбудила врем'я тяжке,
Підійнялись хвіни.
А у князів на поганих
Уособиця гине .

У цьому ж ключі вирішує С. Руданський загадку фрази "и великое буйство подасть Хинови":

І буйство їх великое
Дає хвіну сили ¹.

Згадка про хінову, розгромлену Романом Мстиславичем, дуже важлива у концепції "Слова о полку Ігоревім" ⁴², допомагає зрозуміти і його послання до князів. Визнаючи родове старійшинство суздальського князя, він все ж не вважає за можливе, щоб той брав участь у виборах великого київського князя.

На нашу думку, ідея Золотого Слова Святослава у "Слові" могла виникнути під впливом переліку князів у посланні Романа Мстиславича. Хоч, згідно з літописом, Святослав дізнався про поразку сіверян у Чернігові, у "Слові" він виголошує своє звернення до князів "въ Києвъ на Горахъ" (с. 23), утверджуючи тим самим старшинство київського престолу і великого київського князя ⁴³.

Другим названий, як і в Романа, чернігівський князь; ним тоді, в 1185 р., був Ярослав Всеволодович — рідний брат Святослава. Автор "Слова" дає чернігівським військам високу оцінку, але вважає, що їхня допомога Ігореві не була достатньою: "А уже не вижду власти сильного, и богатаго и многовои брата моего Ярослава..." (с. 26—27). Ця критика Ярослава могла з'явитися вже після його смерті (1198 р.).

В. М. Татищев висловлював думку, що в переліку князів у посланні Романа міг бути пропуск (III, 257). Саме так: тут не названий переяславський князь, третій за значенням сюзерен Русі. І цьому є своє пояснення. З того часу, як Всеволод Суздальський утвердився в Переяславі Руському (1196 р.), в цьому місті від його імені правили його сини. Переяслав на той час втратив статус самостійної князівської резиденції, а тому його і немає в переліку. Цей факт переконує в тому, що князь Роман виключав будь-яку участь суздальського князя у руських справах.

Дещо інакше виглядає ця ситуація в "Слові". Автор звертається до Всеволода Суздальського, нагадуючи йому про його обов'язок щодо "отня злата стола" (с. 28) — захистити Переяслав. Як і в посланні Романа, тут не допускається втручання суздальського князя у внутрішні справи Русі, хоча й визнається його право на Переяслав.

Назвавши три основні престоли Руської землі — Київ, Чернігів і Переяслав, автор "Слова" звертається до Святославового співправителя Рюрика та його брата Давида Смоленського, яким дає різко негативну характеристику: це їхніми золоченими (не золотими!) шоломами вороги по крові плавали (с. 29); це вони, маючи велику військову силу ("ррзи нося"), лише підкоряються чужій волі ("имь хоботу пашуть", с. 37), тобто, носячи роги, вони тільки улесливо махають хвостами. Така характеристика могла виникнути після війни 1195—1196 рр., в якій Рюрик і Давид Ростиславичі виявили свою повну васальну залежність від Всеволода Суздальського.

Далі автор "Слова" звертається до Ярослава Галицького, Романа Волинського і луцьких князів із закликом встати за землю Руську, за рани Ігореві. Він умовляє також Ярослава Новгородського і половецьких князів припинити війну, яка з новою силою розгорілася восени 1198 р., і встановити мир. Тут новгородський князь названий лише тому, що був у

конфлікті з полочанами. Основне місце у "Слові" займає полоцька історія XI—XII ст.

Таким чином, у "Слові" названі київський, чернігівський, переяславський, смоленський, галицький, володимиро-волинський (включаючи луцьких князів) і полоцький престоли. Вони, на думку автора "Слова", і склали територію України-Русі наприкінці XII ст. Тут не названий рязанський князь, хоч у переліку Романа він є. Гадаємо, що для автора "Слова" Рязань входила до складу Русі, поки була підпорядкована Чернігівській єпархії. А в 1198 р. в Рязані за сприяння Суздаля була створена окрема єпархія (III, 166), і це докорінно змінило політичне становище Рязанського князівства, яке перейшло під контроль Всеволода Юрійовича. Цей факт підтверджує наше датування послання Романа 1196—1197 рр. Адже Роман не включав до свого проекту васалів суздальського князя.

Отже, підсумуємо. Комплексний історико-критичний аналіз послання Романа Мстиславича до князів свідчить, що цей документ написано після феодальної війни 1195—1196 рр., до утвердження князя Романа в Галичі 1199 р. Поява його була зумовлена суспільно-політичною ситуацією, яка склалася на той час в Руській землі. Проект державного устрою, запропонований князем Романом, хоч і не був офіційно прийнятий, але все ж відіграв винятково важливу роль у становленні української державності.

Протягом першої половини XII ст. — після Любецького з'їзду князів — отчини були остаточно закріплені за певними князівськими родами. Так само розвивалися в той час удільні князівства Німеччини, Франції, баронські володіння в Англії. Відносини останніх з центральною владою нормувалися Великою хартією вольностей 1215 р.

Пропозиції Романа Мстиславича, що ґрунтувалися на безумовному визнанні родової земельної власності, значною мірою сприяли збереженню її цілісності, знищенню традиції дарувати землі за шлюбними угодами князям різних отчин, через що між ними розмивалися кордони.

Ще з початку XII ст. великі князі київські з метою подолання відцентрових тенденцій заохочували отчинників тим, що наділяли їх у межах свого домену, що відносився до Києва. Так поступово склалася система спільного володіння і колективної оборони Руської землі. Однак з посиленням отчин і, зокрема, з виникненням державного утворення Хінови в Суздальській землі, ця система становила вже серйозну загрозу для Києва і всієї Русі, особливо з боку половців — союзників Суздаля, які інколи безборонно проходили по всій території Руської землі.

За пропозицією Романа Мстиславича така практика наділів припинялася, було покладено край зазіханням отчинників на руські території, а в 1206 р. і Переяслав Руський перейшов під контроль київського князя. Разом із стабілізацією в отчинах це прискорило формування території України-Русі XIII ст.

Хоча князеві Роману не вдалося відстояти виборність великого київського князя, дуумвірат зовнішній чи внутрішній, як форма верховного правління, був скасований. Оголошений "самодержцем всієї Русі", Роман утвердив єдиновладдя київського князя, який мав свій домен "от Горыня и за Днепр" і на період свого князювання міг наділяти в ньому своїх васалів, що становили основу великокнязівської дружини. Київський князь був також координатором міжземельних стосунків, головним арбітром у міжкнязівських конфліктах, організатором оборони Руської землі від зовнішнього ворога, мав дипломатичні зв'язки з іншими державами Європи.

У посланні Романа Мстиславича чітко окреслена територія України - Русі домонгольського періоду, до якої, на його думку, належали Київська, Володимиро-Волинська, Чернігівська, Галицька, Смоленська,

Полоцька і Рязанська землі. Князь Роман не визначився щодо Переяславської землі, яка 1196 р. була передана Всеволоду Суздальському. Це може бути свідченням того, що князь виключав будь-яку участь суздальців-хінови в руських справах.

"Слово о полку Ігоревім", написане наприкінці 1198 р., було ніби відповіддю на послання Романа Мстиславича. Автор "Слова" закликав до союзу Чернігова з Романом Волинським — мудрим і сміливим князем, який в 1196—1197 рр. обґрунтував ідею федеративного устрою України-Русі, запропонувавши обирати великого київського князя з числа шістьох удільних князів. На думку Ольстина Олексича, кандидатом на це місце міг бути Ігор Чернігівський, який у 1185 р. вів війну з Всеволодом Суздальським та його союзниками-половцями, визволив Сіверщину з блокади ворожих сил, а в 1198 р. повинен був врятувати всю Руську землю. Однак у 1199 р. Роман Мстиславич вступив до Галича, на який претендували і сини Ігоря, онуки Ярослава Осмомисла. Тому союз Ігоря з Романом став неможливим.

І ця незгода між двома великими захисниками України-Русі — Ігорем та Романом — призвела до нещастя. Вже після смерті Ігоря (1202 р.) Рюрик з половцями страшенно спустошили Київ. Роман скинув Рюрика з престолу і відправив до монастиря, але ненадовго. В 1205 р. Роман Мстиславич загинув у сутичці з поляками, і Руська земля втратила свого великого реформатора. Однак його ідея державотворення на етнічній основі продовжувала жити, формуючи національну свідомість українського народу.

¹ Полное собрание русских летописей. — СПб., 1908. — I. 2. — Ипатьевская летопись. — Стп. 715 (далі — ПСРЛ).

² Татищев В. Н. История Российская. — М.; Л., 1964. — Т. 3. — С. 169 — 170, 257 (2-га ред.; далі — Т₂); Т. 4. — С. 328—329, 457 (1-ша ред.; далі — Т₁). Інші посилання на том І сторінку в тексті статті.

³ Укр. іст. журн. — 1995. — № 6. — С. 22-36.

⁴ Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991. — С. 267. — Примітка 4. (Фототип з рос. вид. 1891 р.).

* За часів бірнівшини царські вельможі А. П. Волинський, П. М. Єропкін, О. Ф. Хрущов та ін. були звинувачені в державній зраді і страчені в 1740 р.

⁵ Татищев В. Н. Избранные произведения. — М., 1979. — С. 146.

⁶ Пештич С. Л. Русская историография XVIII в. — Л., 1965. — Ч. 2. — С. 129.

⁷ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 93-04.

⁸ Там же. — С. 94. "Ця державницька ідея остаточно оформилася уже в першій третині XIII ст.: у "Слові о погібелі Руської землі" Ярослав, як великий київський князь (1235—1236 рр.), названий перед своїм старшим братом Юрієм Владимиро-Суздальським (Див.: Яценко Б. "Слово о погібелі Руської землі" — київська пам'ятка XIII століття // Слово і час, — 1993. — № 5. — С. 13—17).

⁹ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 681. — Примітки 30—33: "Се брате остола ми ся старейшинство в Роуской земли". Так у Хлебніківському літописі. В Іпатьському інакше: "Се брате се у остолася старьшии всіхъ в Роуской земля" (Стп. 681). Цим був підготовлений дуумвірат Ігоря та Рюрика в 1198 р.

¹⁰ Див.: Татищев В. Н. История Российская. — Т. 4. — С. 23.

¹¹ Соловьев С. М. Сочинения. — М., 1988. — Кн. 1. — Т. 2. — С. 562.

¹² Ключевский В. О. Соч.: в 9-т. — М., 1987. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 341.

¹³ Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. — М., 1963. — С. 152—153.

¹⁴ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982. — С. 495—496. Такий же інтерес до Любецького з'їзду і в О. П. Толочка.

¹⁵ Толочко П. П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. — К., 1987. — С. 155.

¹⁶ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Вольинской Руси IX—XIII вв.—К., 1985.—С. 119.

¹⁷ Яценко Б. И. Черниговская повесть о походе Игоря Святославича в 1185 г. // Исследования "Слова о полку Игореве". — Л., 1986. — С. 38—57.

¹⁸ Яценко Б. И. Про українські джерела "Истории Российской" В. М. Татищева // Укр. іст. журн. — 1996. — № 1. — С. 53.

** У публікації О. П. Толочка є відступи від текстів академічного видання, зокрема в Т₁; в Києві, обесити (треба: обесити), сошедшеся, снитидется, вередити; в Т₂: советовался, представил, князех, моложши, распоряжать, но и сами, явися, область, оборонится, окрестные, нраво, велми.

- ¹⁹ Успенский сборник XII—XIII вв. — М., 1971. — С. 570, 660, 664, 671 та ін.
- ²⁰ Х о м у т е ц ь к а З. С. Палеографічні особливості актових книг кременецьких судів XVI ст. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1964. — Вип. 1. — С. 195—202.
- ²¹ ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України. — ДА/216: "...церкви золотоверхое киевское" (1632 р.). Див.: Яценко Б. И. О некотор. особенностях рукописи "Слова о полку Игореве" // Труды отдела древнерусской литературы (ТОДРА). — СПб., 1992. — Т. 45. — С. 351—363. Це закінчення — оє збереглося і в частині сучасних українських говірок, зокрема на тій же Волині та Поліссі: доброе матки, жовтое хустки. (Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. — К., 1966. — С. 90).
- ²² Соболевский А. И. Славянорусская палеография. — СПб., 1908. — Табл. 17.
- ²³ Грушевський М. С. Історія України-Русі. — Львів, 1905. — Т. 2. — С. 227.
- ²⁴ ПСРА. — Т. 2. — Стп. 231.
- ²⁵ Там же. — Стп. 297.
- ²⁶ Там же. — Стп. 509.
- ²⁷ Там же. — Стп. 374.
- ²⁸ История СССР с древнейших времен до наших дней. — М., 1966. — Т. 1. — С. 587.
- ²⁹ ПСРА. — Т. 2. — Стп. 455.
- ³⁰ Яценко Б. Про концепцію "Слова о полку Игореві" // Березіль. — 1993. — № 7—в. — С. 138—157.
- ³¹ ПСРА. — Т. 2. — Стп. 683.
- ³² Ця думка була вперше висловлена нами 1973 р. у статті "Автор "Слова о полку Игореве", надісланої до редакції журналу "История СССР" (реєстр. № 122 від 20 квітня 1973 р.). Детальніше про це: Яценко Б. И. Об авторе "Слова о полку Игореве" (проблему поиска) // ТОДРА. — СПб., 1993. — Т. 48. — С. 31—37.
- ³³ Зам'ячання на Слово о полку Игореві кн. Павла Петровича Вяземского. — СПб., 1975. — С. 483.
- ³⁴ Ироическая пьсьнь о походе на половцовой... — М., 1800. — С. 32. Далі посилання на це видання в тексті статті.
- ³⁵ Слово о полку Игореві... Ритмічний переклад Б. Яценка. // Марсове поле. — К., 1988. — Кн. 1. — С. 50—68. Далі цитується за цим виданням.
- ³⁶ Соловьев А. В. Восемь заметок к "Слову о полку Игореве" // ТОДРА. — М.; Л., 1964. — С. 367—369.
- ³⁷ Миллер В. Ф. "Хинова" "Слова о полку Игореве" // Известия отделения русского языка и словесности. — СПб., 1914. — Т. 19. — Кн. 1. — С. 113—114.
- ³⁸ ПСРА. — СПб., 1841. — Т. 3. Новгородскія літописи. — С. 15.
- ³⁹ Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии // Советская этнография. — 1971. — № 2, — С. 57.
- ⁴⁰ Слово о полку Игоревь. — К., 1967. — С. 175.
- ⁴¹ Там же. — С. 179.
- ⁴² Яценко Б. Князь Роман у "Слові о полку Игореві" // Літопис Червоної Калини. — 1994. — № 7—9. — С. 24—27, 34.

О. П. ТОЛОЧКО (Київ)

Дещо про коректність полеміки, професіоналізм і обов'язок історика

Зізнаюся чесно: коли редакція запропонувала мені опублікувати відповідь на відгук Б. Яценка щодо моєї статті, першим порухом було обмежитися коротким діє. З того часу, як було надруковано статтю, в мене, дійсно, з'явилися деякі уточнення, нові дотичні міркування, але в головних рисах мені так і не вдалося за минулий рік спростувати головні ідеї роботи. Отже, практично все, що я хотів сказати, сказано. Коли це не переконало когось, тут нічого не вдієш: така вже природа нашої науки, що при бажанні можна десятиліттями всупереч очевидності твердити, що біле — чорне, не зважаючи на будь-які докази. Однак деякі місця статті Б. Яценка все ж змусили мене взятися за цю невдячну справу.

Свій відгук Б. І. Яценко починає під звуки фанфар і бій литаврів: "Осмилення українським народом історичного шляху, пройденого з най-